

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

(Հ. Վ. Հաջունիի նոր յօդուածին առիթ)

ՍԻՈՆ այս խորագրին տակ խմբագրականով մը (Յունիս Թիւ 6) բացատրած էր Գրիգորեանէական եկեղեցւոյ առաջնականութեան բուն նշանակութիւնը, և խնդրելով մասնաւորապէս Հայաստանի և Հոռոմի եկեղեցիներուն Թաղէոս - Բարթողիմէոս և Պետրոս առաքեալներու անձնական քարոզութեամբ հաստատուելու խնդիրներուն վրայ, ըսած էր թէ առոմք աւանդութեան վրայ հիմնուած բաներ են, հետեաբար առոմք պատմական ստուգութիւնը ապացուցանելու համար շիտակ չէ խնդրին մօտենալ «բարձրագոյն քննադատութեան» մեթոտով: որովհետեւ աւելի լաւ է, իբրեւ պահանջ ողջմտութեան, «պարկեշտօրէն և լայնամտութեամբ խոնարհիլ կրօնական և եկեղեցական աւանդութեանց առջև, և չկոխել լարձուն գեղաներուն վրայ»:

Այդ խմբագրականը գրուած էր Հ. Վ. Հաջունիի Բագմալիկի մէջ ըրած այն քննադատական փորձերուն առթիւ, զորս ՍԻՈՆ որակած էր իբրեւ «շատ ուշ մնացած», և այս անգամ կը շեշտէ այդ շատ ուշ մնացած որակումը: որովհետեւ հազարաւոր տարիներու աւանդութիւն մըն է այդ և շատ ուշ է այդ աւանդութիւնը հերքելու ելլել պատմութեան և քննադատութեան անունով: — «Վասն զի (յիշե՛ք տուած էինք խնամքով րի) վերջապէս կարելի է նոյն իսկ Հ. Վ. Հաջունիի կողմէն իբրեւ պատմական աղբիւր գործածուած հեղինակները բզիկ բզիկ ընել քննադատական միւսնոյն մեթոտով և ողբով: Այնպէս չէ՞ (հարցուցած էինք): Մեծ Եղիս իսկ առ մեր ժամանակներուն մէջ, մեր աշխարհն առջև կատարուած իրողութիւններուն գրաւոր պատմութիւններ կը անցնանք րի ինչ կ'արժեն: Մարդիկ իրենց կիրքերով և շահերով միւսնոյն են ամէն զարու մէջ և ամէն տեղ: Հետեաբար սխալ է այնպէս կարծիք թէ պատմութիւնը ըստա՞ծը ինքնին շատ աւելի բան կ'արժէ քան աւանդութիւնը»:

Հ. Վ. Հաջունին պատասխանած է ՍԻՈՆի այդ խմբագրականին Բագմալիկի Օգոստ — Սեպտ. Թիւին մէջ (էջ 274—281), «Պատմութիւն և Զգացում» խորագրով երկմասնեայ յօդուածով մը, որու Ա. մասին մէջ լուռ կ'անցնի մեր ըրած կարգ մը կարեւոր դատողութիւններու վրայէն, և շատ կողմնակի և առաջադրուած ծանրակշիւ խնդիրներուն հետ լուրջ կապ չունեցող մանրամասնութիւններու մէջ կը մտնէ:

Բայց ո՛չ... այդ մանրամասնութիւններու մէջ ալ նշանակելի յայտարարութիւն մը կ'ընէ Հ. Վ. Հաջունի, բնկով. — Երբ խորհուլ տան մը գեանին վրայ ուզենք նոր մը շինել, հինը կը քանդենք նախ: (Մենք կ'ստորագծենք): Նոյն փոխանակութիւնը կը կատարուի նաև գրականութեան մէջ. նոր կարծիք կամ տեսութիւն մը տալու համար հասարակութեան, նախ կը հերքուի հինը, ցոյց տալով անոր տկար կողմերը, պաշտպանները և անոնց փաստերուն անբաւականութիւնը: բանասիրութեան պահանջն է այս» (Բագմալիկ 275):

Եթէ չենք սխալիք, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Առաջնականութիւնը ո՛չ գրական խնդիր մըն է, ո՛չ ալ բանասիրական: Աւանդութեան մը ստույգ ըլլալուն կամ չըլլալուն վրայ է խնդիրը:

Եւ Հ. Վ. Հաջունի այս անգամ շատ աւելի յառաջ գացած է Հայոց աւանդութիւնը նմանցնելով խաբխուր սուն մը զոր կ'ուզէ խնդիլ և նոր մը շինել:

Աւանդութիւնը չի փանդիր սակայն: Պատմական սուտեր, կեղծիքներ, խարդախուած գիրքեր և գրութիւններ կը քանդուին միայն:

ՍԻՈՆ ըսած էր թէ առաքեալներուն անձնական քարոզութեամբ Հոռոմի կամ Հայաստանի մէջ եկեղեցիներ հաստատուելու պատմութիւնը հիմնուած է աւանդութեան վրայ, զոր կ'ըսէ և կը շեշտէ այս անգամ ևս: Իսկ Հ. Վ. Հաջունի կը պատասխանէ յաւակնոտ շեշտով մը, ո՛չ. Հոռոմի եկեղեցւոյն Պետրոսէն հաստատուած ըլլալը պատմութիւն է, աւանդութիւն մը չէ, իսկ Հայաստանի եկեղեցւոյնը, աւանդութիւն է, այն ալ, բնկ կ'ուզէ, անստույգ, անհիմն աւանդութիւն մը: որովհետեւ Թաղէոս Առաքեալը նախ եղեակացիք ստեղծեր են իրենց հաւատ, և յետոյ Հայեր, Պարսիկներ

և Աղուանք անոնցմէ յափշտակեր են զայն, իրենց իսկ վկայութեամբ, տալով անոր մէկէ աւելի մահելու գերեզմաններ: Եւ Հայք է. Դարուն կերտեր են Բարթողիմէոսի քարոզութիւնն ալ, միւսներէն աւելի բան մը ունենալու համար, մինչ անոր առաքելութեան ու նահատակութեան տեղերը ճշդուած էին արտաքին և քան զմերն հնազոյն մատենագրութենէ: Այս ամէնը հաստատեցինք, կ'ըսէ Հ. Վ. Հացունին, փաստերով, և այնպէս կը յուսայ թէ ՍԻՌՆը պիտի հաւանի իր ձեռնարկութեան:

Անշուշտ, ՍԻՌՆ շատ սիրով պիտի հաւանէր Հ. Հացունիի ձեռնարկութեան՝ եթէ ան երկու չափ և երկու կէտ չզործածէր իր քննադատութեան մէջ, Հոռոմի եկեղեցւոյն աւանդութիւնը վերածելով պատմութեան, և Հայաստանի եկեղեցւոյն աւանդութիւնը եղեակոյ եկեղեցւոյն մէջ սեղծուած և Հայոցմէ յափշտակուած բան մը ներկայացնելով կամ իր նոր բացատրութեամբ խորհուղ ճան մը նմանցնելով զայն:

Քանի որ Հ. Վ. Հացունիի քննադատութեան եզրակացութիւնը պիտի ըլլայ խնդրով, պարտք կ'զգանք բիրեղացնել այս խնդիրները և վերածել երկու պարզ ձևերու:

Ա.— Հ. Վ. Հացունին կ'ըսէ. Պետրոս Առաքեալ Հոռոմ զացած ու հիմնադիրը եղած է Հոռոմի եկեղեցւոյն, և ասիկա աւանդութիւնն է, այլ պատմութիւնն է այս:

Բ.— Հ. Վ. Հացունին կ'ըսէ. ո՛չ Թագէս, ո՛չ Բարթողիմէոս առաքեալներ Հայաստան չեն զացեր, աւետարան չեն քարոզեր, — Ինչո՞ւ, որովհետեւ կը պատասխանէ Հ. Վ. Հացունի. . . . Թագէս Առաքեալը եղեակոյ քարոզեցին Գ. Դարուն, յետոյ Հայեր, և ուրիշ ազգեր, յափշտակեցին զայն, և է. Դարուն ալ Բարթողիմէոսի ֆառգութիւնը կորսեցին միսսներէն աւելի բան մը ունենալու համար:

Մենք այժմ այս երկու խնդիրներուն պիտի մօտենանք քննադատօրէն, պատմական խտտութեամբ, և պիտի ըսենք նախ, թէ Պետրոս Առաքեալ Հոռոմ չէ զացած, Հոռոմի մէջ եկեղեցի չէ հաստատուած:

Ահաւաստի մեր փաստերը.

Ա.— Հոռոմ առաջին անգամ զացող ա-

ռաքեալն է Պօղոս և ո՛չ թէ Պետրոս: Գործք Առաքելոցը անպիճելի և ամէն կասկածէ վեր վուերական աղբիւր մըն է: Արդ՝ այս գիրքին մէջ Պետրոսին շատ մը գործերը կը պատմուի, բայց Հոռոմ երթալը չի պատմուիր: Եթէ Պետրոս Հոռոմ զացած ըլլար, անպատճառ Գործքի մէջ առնուազն ակնարկ մը եղած պիտի ըլլար, եթէ ոչ լման կամ գոհացուցիչ տեղեկութիւն մը:

Բ.— Ամէնէն յառաջ Պօղոս զացած է Հոռոմ, և զարձեալ Պօղոսն է որ իր հիմնած եկեղեցւոյն զրած է Հոռոմեացեաց Թուղթն ալ, և ինչպէս զիտել տուած ենք արդէն, որուն մէջ իրաւամբ կ'սպասուէր որ Պօղոս ակնարկութիւն մը ըրած ըլլար որեւէ կերպով, ըսելու համար թէ ինչմէ յառաջ մեր սիրելի եղբայրը Պետրոս ձեզի աւետարան քարոզած է, կամ ձեր եկեղեցին հաստատած է, ինչպէս որ Պետրոսի վերագրուած Բ. Թղթին մէջ (Գ 15) տարրեր առիթով մը կ'ակնարկուի Պօղոսին:

Գ.— Հ. Վ. Հացունի Պետրոսին Հոռոմ երթալուն վկայ կը բերէ Պետրոսի Ա. Թուղթին, Ե. 13ը, ուր ըսուած է, « Ողջոյն տայ ձեզ որ ի Բաբելոն ընտրելալից եկեղեցին է », և աւելորդ յոգնութիւն յանձն կ'ստանէ հաստատելու համար թէ « Բաբելոն » Հռոմն է: Ասոր հակառակը ո՞վ է պնդեր արդէն: Բայց եթէ Ս. Գրոց մէջ բոլոր քարտախոյններ (Հ. Վ. Հացունին է բառը) զիտեն թէ Բաբելոն = « Հոռոմի », հարկաւ տեղեակ ըլլալու են նաև թէ Ս. Գրոց Մատենագրութեան պատմութեամբ զբաղող « բարձրագոյն քննադատութեան » նշանաւոր ներկայացուցիչներ, հակառակ պաշտպանողական զօրաւոր բանակի մը, կ'ըսեն թէ Պետրոսի Ա. Թուղթը գրուած է Բրդ. դարուն սկիզբը (ՏԵՍ J. Hastings, Dic. of the Bible, Vol. III. p. 785 և Peake's Commentary of the Bible, p. 902, 908), հետևաբար Պետրոս չէ հեղինակը այդ թղթին (*):

Պետրոսի Ա. Թուղթին գրութեան և հեղինակին հանդէպ մասնագէտներու կողմէն

(*) Պետրոսի Բ. Թուղթին հարազատութեան վրայ կասկածներ զատուելի են, Եւսեբիոսն մինչև Սաղիս Շնորհալի, որ պարսկ կ'զգայ պատգամել զայն եւ (ՏԵՍ, ՄԵԼԵԿ. Եօրցն, Թորոց Կարաղիկեաց, ապ. 1826. Կ. Պոլիս, էջ 390) եւ մինչև այս մեր օրերը!

արտայայտուած քննադատական աննպաստ կարծիքները մասնաւորէ կ'ընենք պարզապիս ցոյց տալու նման քի շատ քի Հ. Վ. Հացունիին կոխած զեփնը, այլ շարժուն է:

Բայց, կ'ըսենք, թէ և պատմականօրէն չի հաստատուիր Պետրոս Առաքեալին Հռոմ դաջած ըլլալը, սակայն կը հաստատուի աւանդութեամբ, որուն արձագանգը կուտան Հ. Վ. Հացունիին յիշատակուած Ս. Հայրեր:

Դ.— Պատմական արժէք ունի նաեւ սա պարագան թէ զոնէ Պետրոսի Հռոմ երթալուն ի նպաստ՝ պատմադիրները չեն կրցած ճշգրիտ թուական մը նշանակել այդ երթիին համար: Եւ ժամանակագրութեան այս անստուգութիւնը կը տիրէ ո՛չ միայն Պետրոսին շուրջ, այլ նաեւ անոր յաջորդ նշանակուած առաջին Ինժ. պապերուն թըւականներուն շուրջ, այսինքն 67-157 տարիներու միջոցի մը թուականները չեն կրցած ճշգրիտ և միայն մօրձաւոր կամ հաւանական թուականներ նշանակուած են:

Եւ ասոնք զրական ապացոյցներ են հաստատելու համար թէ վաղեմի եկեղեցիներու առաքեալներուն անձնական քարոզութեամբ հաստատուիլը աւանդութիւններ են պարզապէս, և սկզբունքով ստոյգ են այդ աւանդութիւնները:

Սկզբունքով կ'ըսենք, որովհետեւ տարբեր խնդիր մըն է բոլորովին՝ թէ այդ աւանդութիւններ ե՞րբ զրի առնուած են, ի՞նչպէս առնուած են, և անոնց զրական յօրինուածքին մէջ ի՞նչ փոփոխութիւններ եղած են այս կամ գիտումով կամ պատճառով:

Սոյց տանք այժմ մեր փաստերը ի նըպաստ Հայց. եկեղեցեաց աւանդութեան:

Մենք կ'նդունինք թէ Հայոց ազգային աւանդութիւնը շատ յետոյ զրի առնուած է, և զրի առնուածն ալ բանաքաղութիւն է այս կամ այն աղբիւրէն: Այս երեւոյթը տարօրինակ է երբ նկատի առնենք խմբագրական արուեստը վկայաբանութիւններուն:

Միևնոյն երեւոյթը կը տիրէ մեր ազգային մատենագրութեան մէջ ալ:

Բայց ասոնք բոլոր՝ աւանդութեան մը կամ պատմութեան մը զրականացման ձեւին շուրջ զարձոյ խնդիրներ են:

Եղիշէ և Փարպեցի Վարդանանց Պատե-

րագմին պատմիչներն են. իրարու համաձայն և անհամաձայն տեղեր ունին, տարբերութիւններ ունին, բաւական նմանութիւններ ալ ունին, — ո՛րն է ճիշտը:

Վարդանանց Պատերազմը պատմական ղեպի մըն է. բայց պատերազմին վրայ զբնուածները տարբեր են իրարմէ: Դեռ այդ երկու պատմիչներէն զատ միևնոյն պատերազմին վերաբերեալ տեղեկութիւններ կան ուրիշ տեղեր ալ:

Արդ՝ մատենագրական այս խնդիրներ (մատենագիրներուն անձը, ժամանակը, իրարմէ կախում ունենալը չունենալը, զբնուածներուն իրարու վրայ ունեցած առաւելութիւնները կամ թերութիւնները, և այլն) իրաւունք չեն տար քննադատին ուրանալու կամ խժրժելու Վարդանանց Պատերազմին խաղաղութիւնը:

Մեր ուշքերուն առջև, մեծ պատերազմի առթիւ, Հայ ժողովուրդին տեղահանութեանց և տարագրութեանց, կամ հալածանքին պատմութիւնները զբուեցան շատ մը լեզուներով: Ապագայ քննադատը ի՞նչպէս պիտի ելլէ այս թեր ու գէժ, Հայոց նպաստաւոր և աննպաստ գրուածներու մէջէն՝ եթէ ուզէ ճշգրիտ, պատմական գաղափար մը կազմել և բուն պատմութիւնը գրել իր ժամանակին համար, ենթադրենք 2—300 տարի յետոյ:

Ի հարկէ պիտի բնդունի սա՝ պատմական իրողութիւնը թէ Հայերը 1915ին այսպիսի հալածանքի մը ենթարկուել են, բայց զարմանալի է որ, պիտի բռնէ, իրարու այսչափ հակասող պատմութիւններ գրուած են այդ մասին, նոյն խել հալածանքի ընթացքին, և կամ քանի մը տարի ետքը, և պիտի ոչխտար քննադատօրէն մեկնել և լուսարմել այդ հակասութիւններուն պատճառները:

Այս բացատրութիւններէ ետքը կը հարցնենք Հ. Վ. Հացունիին:

Ա.— Կ'ընդունի՞ք թէ Ս. Գ. Լուսաւորիչէն յառաջ Հայաստանի մէջ մեր Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի Աւետարանը քարոզուած էր:

Բ.— Կ'ընդունի՞ք թէ Հայաստանը Սառաթուրի անուն թագաւոր մը ունէր՝ ճիշտ Քրիստոնէութեան արշալոյսին, թէ Սանատրուկ թագաւորը աղջիկ մըն ալ ունէր

Սանդուխտ անունով, որ քրիստոնեայ ըլլալուն համար նահատակուեցաւ:

Գ.— Կ'ընդունի՞ք թէ Հայ պատմագիրներու անձանօթ, սակայն յատին աղբիւրներով ծանօթացած Արարեսեան վիպիկը գոյութիւն ունեցան Հայաստանի մէջ՝ Լուսաւորէն յառաջ:

Դ.— Կ'ընդունի՞ք թէ Ոսկեանց և Սոսիսեանց նահատակութիւնները պատմական իրողութիւններ են Հայաստանի մէջ նախ քան Լուսաւորիչ:

Այս հարցարանը դեռ կարելի է երկարել. բայց այսչափը բաւական է մեզի համար:

Եթէ ձեր պատասխանը Այո՛, կ'ընդունիմ է, այն ասին պէտք է բացատրել թէ

ա) Ո՞վ կամ որո՞նք գացին Հայաստան և քարոզեցին Աւետարանը Լուսաւորէն յառաջ:

բ) Ո՞վ էր Սանդուխտը համոզող և քրիստոնեայ ընողը:

զ և զ) Որո՞նք էին Արարեսեան վկայ, կամ որո՞նք՝ Ոսկեանց և Սոսիսեանց: Ասոնք որո՞նք աշխատութեամբ և քարոզութեամբ քրիստոնեայ եղած էին Հայաստանի մէջ, Լուսաւորէն յառաջ, որ նահատակուեցան իրենց քրիստոնէական հաւատքին համար:

Արդ՝ մենք պատմական անվիճելի իրողութեան մը առջև կը դնուինք, և այդ իրողութիւնը սա է որ Լուսաւորէն յառաջ Հայաստանի մէջ Աւետարանը քարոզուած է, Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւն կայ, նահատակներ տալու աստիճան յառաջացած քրիստոնէութիւն մը, թէ և հալածանքի տակ և դեռ գաղտուկ, քանի որ պետական կրօնքը հեթանոսութիւն է:

Ուրեմն ո՞վ կամ որո՞նք եղած են Լուսաւորէն յառաջ Աւետարանը քարոզողներ Հայաստանի մէջ:

Հայոց աւանդաբաններ կ'ըսէ թէ Թադեոս և Բարդուղիմէոս առաքեալներ:

Այս աւանդաբանը, կ'ըսենք մենք, պատմական իրողութեան մը արձագանգն է, որ Հայոց մէջ շատ ուշ գրի առնուած է, և զրի առնուածներն ալ քննադատելի թերութիւններ ունին, ևայնչ. Բայց այս բոլոր ժամանակագրական և մատենագրական թերութիւններ, իրաւունք կուտան քննադատին եզրակացնելու համար թէ

Հայաստան աւետարանուած չէ Լուսաւորէն յառաջ:

Կրնանք վիճիլ Թադեոսի անունին ուղղադրութեան վրայ. կրնանք խնդիր ընել անոր երկոտասանից կամ եօթանասանից խումբէն ըլլալը կամ չըլլալը և քննութեան ենթարկել գայն, ևայնչ. միևնոյն կերպով կրնանք քննել նաև Բարթողիմէոսի անձը, գործունէութիւնը և իր մասին զրուածները, բայց չենք կրնար ըսել թէ որովհետեւ այսուայն թերութիւններ կան ասոնց պատմութեան մէջ, հետեւաբար սեղծուած և յսփրջակուած բան մըն է Հայոց աւանդաբանը: Ասիկա հակառակ է ողջամիտ քննադատութեան մը պայմաններուն:

Հայեր Քրիստոնէութեան արշալոյսին անդիր ժողովուրդ մըն էին: Ի՞նչ իրաւունք ունի քննադատը պահանջելու որ այս սեղիւր ազգին դատակները գրած ըլլային իրենց քրիստոնէացման պատմութիւնը աւելի կանուխէն: Վասն զի, զարմանալի և շատ ցաւալի իրականութիւն մըն է որ Հայեր նոյն իսկ իրենց այբուբենքի գիւտին չնորհրով մէկ պատմութիւնը չեն գրած, և նոյն իսկ չեն գրած Ս. Մեսրոպին, Եգնիկին, և առհասարակ առաջին թարգմանիչներուն կենսագրութիւնները, Երգ դարու մէջ, երբ ամէնքն ալ գրիչ ունէին այլևս, ոսկի՛ գրիչ մը, և կրնային շատ կարեոր բաներ գրել և աւանդել Ազգին: Ի՞նչ է այս ամբիջեցուցիչ լուրիւն գաղտնիքը: — Կամ չեն գրած, և կամ գրած են և չեն հասած մեզի:

Հ. Վ. Հացունի ստակախախտութեան և աւանդութեան խնդրին վրայ միայն մէկ տեսակէտէն կը նայի. մինչ պատմագէտ քննադատին պարաքն է ամէնէն յառաջ մտքով փոխադրուիլ այն միջավայրը, որուն դէպքերը կ'ուզէ քննել, քննադատել և խնդրին նայիլ այլևայլ անկիւններէ, և ինչ որ կը պակսի վաւերագիրներու չգոյութենէն, լեցնել այդ թերին Intuition-ով:

Ի՞նչպէս կարելի է լուսաւորեալ, քաղաքակրթեալ և քրիստոնէութեան արշալոյսին գրեթէ բոլոր ծանօթ աշխարհի տիրող հռոմէական պետութեան մէջ զարգացած, զրիչ բոնող մատենագիրներու վկայութիւններ փնտռել Սանդուխտի թագա-

ւորած երկրին մէջ, ուր Ս. Կղեմեսի, Ս. Իգնատիոսի կամ Ս. Իրենոսի ճառերուն կամ թուղթերուն պէս բաներ գրուած ըլլային, և մենք այսօր դիւրութիւն ունենայինք ատենց մէջ մօտէն կամ հեռուէն ականարկներ կամ նպատաւոր խօսքեր գտնել Լուսաւորչէն յառաջ Հայաստանի մէջ Աւետարան քաղաքի առաքելներու մասին:

Սակայն եթէ Լուսաւորչէն յառաջ հայ աղբիւրներ կը պակսին, բարեբախտաբար «Ափրիկէի Կիկերոնը» (Տերտուղիանոս), որ ապրած է 155 - 222, շատ հետաքրքրական փաստ մը կուտայ ի նպաստ Հայոց ազգային աւանդութեան ստուգութեան:

Պենտեկոստէին հրաշալի դէպքը պատմագրուած է Գործի մէջ (Գլ. Բ. 8-11). կարգ մը ժողովուրդներու ներկայացուցիչներ, որ ականատեսը ու ականջալուրը եղան այդ դէպքին, սա կերպով դատաւորուած են հոն. — «Պարթևք և Մարք, և Իդամացիք և որ բնակեալ են ի Միջագետս, ի ՀՐԷԱՍՏԱՆԻ և ի Գամբրս, ի Պոնոսս և յԱսիա, ի Փոնտիկա և ի Պամփիլիա», և այլն: Արդ, Տերտուղիանոս կը սրբազրէ Հրեասանը և ասոր տեղ կը դնէ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Cui enim et alii gentes crediderunt? Parthi, Medii, Elamitae, et qui inhabitant Mesopotamiam, ARMENIAM, Phrygi- am, Cappadociam, et incolentes Pon- tum et Pamphylia, և այլն: Ըստ Ալիշանի թարգմանութեան — «Արմէ» (բայց եթէ Քրիստոսի) հաւատացին այլևայլ ազգք, Պարթևք, Մարք, Ելամացիք և որք ի Միջագետս և ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ի Փոնտիկա», և այլն (Արշ. Քրիստ. Հայոց. էջ 10-11):

Ի՞նչ պէտք ունէր լատին եկեղեցոյ վարդապետ մը (Տերտուղիանոս) այդ սրբազրութիւնը ընելու, «եթէ իր առէն չսե- նեիր ի Հայս ծաւալեալ զքրիստոնէութիւն» (Ալիշան, անդ, էջ 83):

Այս պատմական վկայութեամբ կը հաստատուի թէ երկրորդ դարուն մէջ, այսինքն Լուսաւորչէն հարիւրէ աւելի տա- րիներ յառաջ, Հայաստանի մէջ Քրիստոնէու- թիւն մը կայ, — ուրեմն, կը հարցնենք. ո՞ր առաքեալը կամ քարոզիչը դնաց Հա- յաստան և կենդանի խօսքով քարոզեց Ա- լետարանը հոն:

Հայկական աւանդութիւնը կուտայ այս

պատմական հարցումին պատասխանը և կ'ըսէ «Թաղիոս Սոսանալ»:

Ինչպէս ըսինք և հոս անգամ մըն ալ կը կրկնենք, բուն խնդիրը Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան գոյութեան վրայ է Լուսաւորչէն յառաջ, և ո՛չ թէ Հայաստան գաղղ Առաքելային կամ առաքելներուն մասին կանուխ կամ անագան գրուածնե- րու վրայ, որոնք կրնան պատմագիտօրէն և քննադատօրէն թերի ըլլալ կամ անգո- հացուցիչ:

Հայր Տիւշէն (L. Duchesne), իր ե- կեղեցական Պատմութեան մէջ խօսած ա- տեն Հայաստանի քրիստոնէացման մա- սին, ճիշդ է. Վ. Հացունիի պէս կ'ըսէ թէ Բարթողիմէոսի և Թադէոսի վերաբեր- մամբ եղած զրոյցները չեն կրնար պաշտ- պանուիլ, թէ Բարթողիմէոսինը առնուած է Զրդ կամ էրդ դարու բիւզանդական աղ- բիւրներէն, թէ Թադէոսինը Եդեսիոյ նը- շանաւոր պատմութեան մէկ յարմարումն (adaptation) է, որով է. Տիւշէն բուն ա- ւանդութիւնը կ'ուզէ կապել Լուսաւորչի ա- ռաքելութեան հետ. այսու ամենայնիւ է. Վ. Հացունիէն աւելի լայնամիտ քննա- դատութեամբ մը դիտել կուտայ. — «Եւ սակայն պէտք է հաստատել որ Եդեսիոյ հետ եղած կապակցութիւնը կ'երեւի թէ բաւական կանուխէն ի հանդէս եկած է: Փ. Բիւզանդ կաթողիկոսական աթոռը միշտ կը մատնանշէ իրրեւ «Աթոռ Սրբոյն Թադէոսի» (*):

Իսկ է. Վ. Հացունիի միաբանակից- ներէն Դոկտ. է. Զ. Աստուրեան, իր Քոլլիկն. Վեր. Ընդ մեջ Հայաստանի և Հռովմայ գիւր- քին մէջ կ'ըսէ. — «Հայ մատենագրութեան իրրեւ առաջին յուշարձանները կազմող եր- կու գրուածոց մէջ, (Բիւզանդի Հայոց պատ- մութեան և Թադէոս Առաքելոյ ու Սուրբ Սանդուխտի վկայաբանութեան մէջ), ո- րոնք չորրորդ դարուն վերջերը գրուած են, կը յիշուի Հայոց թագաւոր մը Սանա-

(*) Cependant il faut constater que le rattachement à Edesse paraît s'être produit d'assez bonne heure. Fauste de Byzance désigne toujours le siège catholical comme «le trône de Saint Thaddée» (Hist. Ancienne de l'Eglise. Tome III. 5ème Edition, 1914, էջ 329 - 330):

տրուկ անուամբ իբր սպանող Առաքելոյն, որ է առաջին դարու վերջերը կամ երկրորդին սկիզբները: Աւրեմն ազգային աւանդութիւնը կը ճանչնայ Սանատրուկ թագաւոր մը այն ժամանակի մէջ, յորում գայն կը պնեն արտաքին մատենագիրներու քննադատութեամբ ճշգրտած և հաստատուած տեղեկութիւնները (էջ 196-197):—«Յիրաւի այս գրուածքը (Վ. Թագէտի Առաքելոյն և Սանդիտոյ կուսին) բուն պատմութիւն մը չէ, բայց մեզի կը ծառայէ Սանատրուկ թագաւորին ժամանակը լաւ ստեղծելու, որուն զուտըն էր Սանդիտոյ կոյսը: Այս գրութիւնը, որ կը խօսի քրիստոնէութեան չափ առաջին քարոզչութեան վրայ, անշուշտ նախերգանք մ'է Ազաթանդեղոսէ գրուած քրիստոնէութեան մուտքին պատմութեան» (էջ 351): (Մե'րն են ստորագծումները):

ՍԻՈՆ զիսկ տուած էր իր առաջին խմբագրականին մէջ թէ Աւանդութիւնը չի շինուիր և զոր վերագոյն այս անգամայ շեշտեց: Եւ մեր յառաջ բերած ապացոյցները կը հաստատեն թէ Հայաստանի մէջ Լուսաւորչէն շատ, շատ յառաջ կայ Առաքելայի մը կամ առաքեալներու անձամբ այցելութեան աւանդութիւնը:

Հ. Յ. Տաշեան իր «Վարդապետութիւն Առաքելոց անվանեալ կանոնաց մասեանը» քննադատական գործին մէջ խօսելով Լաւորչեանայի հայ թարգմանիչին կատարած փոփոխութիւններուն վրայ, ասոնցմէ շատ հետաքրքրական օրինակ մը յառաջ կը բերէ, և կ'ըսէ.

—«Երկրորդ և նշանաւորագոյն փոփոխութիւնն ըրած է Լաւորչեանայի հայ թարգմանիչը գրութեան վերջին մասին մէջ Ազգէի մահուան նկատմամբ ասորոյն բոլոր պատմածները կերպարանափոխելով. այսինքն ասորոյն պատմածը թէ Ազգէ յեղեհա մեռաւ և թաղուեցաւ, — որ հակասակ է ազգային աւանդութեան, — փոխելով Ազգէի ողբերգութեան յԱրեւելս, որմէ ի հարկէ կը հասկցուի նաեւ ի Հայս: Օրինակի համար ասորին կ'ըսէ «Հիւանդացաւ յԱռհա և ել յաշխարհէս յայամանէ» այսինքն մեռաւ. հայը փոխած է՝ «Եւ յետ այսր ամենայնի կամեցաւ Ազգէ առաքեալ (զնալ) ի կողման տրեւելից» և այսպէս յառաջ, Հայն իւր նպատակին հասնելու

համար պէտք տեսած է ըստ այսմ եղանակաւորել Ազգէի մահուան նկատմամբ բոլոր բաժնեքը, փոփոխելով, զորս թողով կ'աւանդէր և յաւելլով մանր խօսքեր: Մինչև անգամ ասորոյն նշանակած Ազգէի մահուան տօնոյն անունն ու օրը պահած է իբրեւ ժամանակ Ազգէի մեկնելուն յԱռհա, չէ և Արեւիք երթալուն: Միով բանիւ ազգային աւանդութեան ամէն հակասակ բան հետաքրքրած է, թէ և առանց գայն մանրամասն ընդմիջարկութեան պատմելու» (էջ 199): Մե'նք ստորագծեցինք:

Ըսել է Ազգային Աւանդութիւն մը կայ որ Լաւորչեանային հայ թարգմանիչը, իր ասոյն գրած աղբիւրին տեղեկութիւնները կը յարմարցնէ այդ աւանդութեան:

Եւ քանի որ կա'յ այդ աւանդութիւնը հայաստանի մէջ եւս Լուսաւորիչ, ուրեմն ստոյգ է որ առաքելական քարոզչութիւն եղած է Հայաստանի մէջ: Ասիկա տրամաբանական անխուսափելի եզրակացութիւնն է պատմական իրողութեան մը, որ աւանդութեամբ միայն կրնար պահուիլ Հայաստանի մէջ և պահուած է:

Այժմ Հ. Վ. Հաջունին կը մնայ այս կամ ոչ ըսել:

Եթէ այո՛ւ ըսէ, ինքն ալ ընդունած պիտի ըլլայ Տերառդիանոսէն մինչև Ալիւան և Տաշեան ընդունուած աւանդութիւնը: Եւ այն տեսն կրնանք քննադատութեան բոլոր խառութիւնները թափել այդ աւանդութեան գրականացման թելութիւններուն վրայ: Վասն զի ասիկա այլեւս զուտ մատենագրական խնդիր մըն է և քննադատին իրաւունքն է մանր քննութեան ենթարկել գայն:

Իսկ եթէ ո'չ ըսէ, և պնդէ թէ այդ աւանդութիւնը խաբիւռն չուն մըն է, զոր պիտի հ քննել, և ևս մըն չի կրնար, ՍԻՈՆ աւերակաւ կ'ապասէ տեսնելու համար թէ լի'ն է Հ. Վ. Հաջունին նոր շինելիք տունը:

Թաղաւոր երկնաւոր, զեկեղեցի քան
անւարձ պանեա. և զեկեղեցաւ տն-
ուանդ քան պանեա ի խաղաղութեան: